

Nik Trontelj

VPRAŠANJE SPRAVE

Problem sodnih procesov proti predstavnikom
Cerkve in njihove rehabilitacije

*zato Slovenec
vstani in hodi
z vsemi s katerimi
si skupaj na poti
z oporo tistih
ki so že srečno na cilju
zaradi onih ki še
prihajajo v zgodovino
(Rode, 2025, 83)*

Uvod

Razumljivo je, da lahko človeška družba živi v miru in dosega svoje potencialne le v urejenih medsebojnih razmerjih svojih članov. V Sloveniji do te stopnje demokratične zrelosti glede pogleda na novejšo zgodovino še nismo prišli. Vedno znova smo priče ostrim delitvam državljanov glede na interpretacijo dogodkov med drugo svetovno vojno in po njej na naših tleh. Seme razdora prihaja iz različnega vrednotenja komunistične revolucije,

ki je grobo zarezala v življenje naroda. Žrtve narodove razdeljenosti so prav njegovi prebivalci. Osemdeset let po koncu druge svetovne vojne je jasno, da moramo preseči ostre delitve in urediti krivice, ki izhajajo iz nepripravljenosti za soočenje z njimi. Nesoglasja so sestavni del življenja, vendar je treba spore reševati za boljšo prihodnost. Škof dr. Vekoslav Grmič je glede tega nekoč dejal: »Skušajmo usmeriti čim bolj poglede v prihodnost in iskreno priznajmo, da smo sicer različni, a kljub temu Slovenci, ki hočemo skupno živeti in v duhu strpnega dialoga zidati svojo prihodnost na temeljih resničnega humanizma, priznavanja človekovih pravic in čuta za solidarnost.« (Grmič, 1998, 54)

Katoliška cerkev v Sloveniji ne pripada nobenemu političnemu taboru – ne nazadnje so bili katoličani v medvojnih dogodkih prisotni na obeh straneh –, zato je ena od njenih nalog spodbujati spravo. Svoj prispevek je dala v preteklosti z javnim obžalovanjem lastnih napak in s prošnjo za odpuščanje, ki jo je izreklo več cerkvenih voditeljev. S tem je jasno pokazala pot do sprave. Treba je ovrednotiti zgodovinsko resnico in zavzeti kritično stališče do nje. Šele potem je mogoče spoznati tudi mnogotere krivice in stranpote. Vodstvo Katoliške cerkve v Sloveniji se na poseben način zavzema za žrtve medvojne in povojne nasilja, ko podpira delovno skupino za rehabilitacijo sodno obsojenih duhovnikov, redovnikov in redovnic. Delo je namenjeno popravni krivic in vzpostavljanju bolj solidarne družbe.

Prvi del prispevka vsebuje pogled na vlogo Cerkve v spravnem procesu in njen prispevek k zavzemanju za ovrednotenje resnice. V drugem delu predstavimo pomen doseganja sprave v okviru rehabilitacije obsojenih predstavnikov Cerkve.

Cerkev v Sloveniji in vprašanje sprave

Ko razmišljamo o vlogi Katoliške cerkve v procesu sprave med Slovenci, je najprej treba osvetliti bistvo slovenskega konflikta in umestiti Cerkev v to dogajanje. Vprašanje sprave se nanaša na slovenski razkol med drugo svetovno vojno, ko sta se postopno oblikovala dva tabora: komunisti in protikomunisti ali revolucionarji in protirevolucionarji. Lahko ugotovimo, da so bili drugi posledica nastanka prvih: komunisti in revolucionarji so s svojim delovanjem izzvali svoje politične in družbene nasprotnike (Žajdela, 2009, 6). Do dejanskega zgodovinskega preloma med obojimi in njihovega fizičnega spopada (ne le idejnega) je prišlo v okviru večplastnega osvobodilnega boja proti okupatorju, ki so ga komunisti z vodenjem partizanskega gibanja izrabili za svoje načrte prevzema oblasti, to je za izvedbo revolucije. Pri tem so pripadnike nekomunističnega tabora izločili kot sodelavce sovražnika (Griesser Pečar,

2015, 43). Tovrstni narativ se je v javnem prostoru utrdil po koncu vojne in v nekaterih krogih preživel do današnjih dni. Ves ta čas ni bilo pomembno, ali je bil nekdo res izdajalec ali le nasprotnik komunizma (Jaklitsch, 2015, 157). Podobno kot v deželah pod sovjetskim vplivom (Michnik, 2012, 181), je komunistična propaganda za svoje izključevalno in nasilno delovanje tudi pri nas krivila protikomunistično opozicijo.

Slovenski idejni, politični in narodni razkol med in po drugi svetovni vojni upravičeno prištevamo med največje rane v naši zgodovini. Ne glede na to, kakšni so bili razlogi enih in drugih, oboji nosijo odgovornost za storjene krivice in povzročeno trpljenje v medvojnem času. Ker pa je ena stran po vojni izšla kot zmagovalka, je svojo moč izrabila za nadaljnji obračun z nasprotniki. O tem žalostnem poglavju govorijo povojni poboji tisočih rojakov, domobranskih vojakov in civilistov, ki so jih likvidirali predstavniki komunistične strani. Slovenski narod in njegovi posamezniki so zaznamovani z vojnim dogajanjem in »revolucionarno travmo«, ki onemogoča priznanje resnice (Juhant, 2011a, 22).

Kakšna je vloga Cerkev v slovenskem konfliktu? Katoliško cerkev običajno razumemo kot pripadnico onega drugega, protikomunističnega tabora. Tja so jo skušali postaviti komunisti, ki so jo dojemali kot največjega družbenega sovražnika (Juhant, 2025a, 90). Kljub mogočemu iskanju vzporednic katoliškega nauka z odklonilno držo do nekega družbenopolitičnega sistema, kot je komunizem, bi bilo Cerkev samo po sebi povsem napačno vezati na neko politično opcijo ali celo vojaško organizacijo, saj bi bilo to po prepričanju škofa dr. Antona Jamnika v nasprotju z njenim temeljnim poslanstvom prinašanja sporočila upanja vsakemu človeku (Štefanič, 2015, 4). Kolikor pa je bila Cerkev v Sloveniji (ali bolje rečeno, njeni predstavniki) zgodovinsko vendarle pogojena z udeležbo v slovenskem med- in povojnem dogajanju, jo je tja umestila načrtovana komunistična revolucija. Cerkev se je znašla v kolesju napetosti iz več razlogov. Imela je družbeni vpliv, posedovala je premoženje, širila je nauk, ki ni bil skladen z ateistično ideologijo marksizma. Cerkev je kot opozicijska sila z mednarodno organiziranostjo ogrožala absolutistične težnje komunistične oblasti, ki je želela poenotiti idejno pripadnost vseh državljanov v smislu komunistične zavesti, zato je utišala vsakogar, ki se ni strinjal s politično, družbeno in kulturno stvarnostjo (Strajnar, 2022, 209). Revolucionarno gibanje je že med vojno na različne načine preganjalo (tudi likvidiralo) duhovnike, povojna oblast pa je izvajala množične aretacije duhovnikov in prirejala sodne procese, ki so bili izpeljani po vzoru medvojnega kočevskega procesa, prvega revolucionarnega montiranega procesa na Slovenskem (Griesser Pečar, 2007, 99). Na ta način je komunistična oblast Cerkev potisnila v položaj opozicije in si jo hotela podrediti, njene predstavnike pa narediti za poslušno orodje svoje politike (Juhant, 2025b, 14).

Sprava je potrebna za naše osebno delovanje in sobivanje na družbeni ravni. Živimo v ozračju ideje izključevanja na temelju obstoječe dediščine delitve na en ali drug tabor. Po mnenju nekaterih avtorjev je izključevanje sad revolucionarne miselnosti, ki je preobrnila ustaljeni osebni in družbeni civilizacijski red z zamenjavo krščanskih vrednot skupnega dobrega, resnicoljubnosti, pravičnosti in spoštovanja za logiko revolucije, ki pomeni jemanje, prisvajanje ter zapiranje človeka in naroda v imanentne okvire (Juhant, 2011a, 16; 19–20). Čeprav se zdi, da spravo bolj potrebuje ena stran, tista, ki je bila po drugi svetovni vojni potisnjena v kot in želi doseči svoje polno prepoznanje (pokop žrtev, družbeno razumevanje, priznanje krivic), je sprava potrebna tudi zmagovalcem, ki jih bremeni prikrivanje preteklih zločinov in podpiranje totalitarnega režima. Sprti narod ne more v polnosti zaživeti. Izziv sprave je znova najti skupne vrednostne temelje s kritičnim pretresom zgodovine in ugotovitvijo razlogov za radikalne spremembe v stanju slovenske družbe od sredine prejšnjega stoletja naprej, da bo mogel biti razumljen in spoštovan vsak član družbe. Kristjane bo pri tem vodila vključevalna vera v to, da je Bog izvor vseh ljudi.

Cerkev je na poseben način poklicana k delu za mir, zato si želi sprave v slovenskem narodu. Kot bomo videli v nadaljevanju, so njeni voditelji v preteklih desetletjih javno spodbujali k sožitju med rojaki. Na splošno so poudarjali, da je treba resnicoljubno ovrednotiti zgodovino, priznati lastno krivdo in prositi odpuščanja. Le na ta način je mogoče graditi skupno prihodnost.

Krščanska poklicanost k odpuščanju

Bistvo krščanske ljubezni je odpuščati vsakemu človeku (Osredkar, 2011, 165). To je središče krščanske etike. Odpustiti drugemu je edini način preživetja obeh, tistega, ki mu je bilo odpuščeno, in tistega, ki odpušča. Gre za preraščanje maščevalnosti in sprejemanje drugega (170–171). Čeprav taka drža izhaja iz temelja krščanske vere, nauka Jezusa Kristusa, je v novejšem času takšno miselnost in delovanje v Cerkvi spodbudil drugi vatikanski cerkveni zbor (1962–65), ki je poudaril dialog Cerkve s svetom, tudi z drugimi kristjani in nekrščanskimi verstvi. To je dialog s tistimi gibanji in posamezniki, ki so povsem drugačni od tega, kar uči Katoliška cerkev. Njim je treba pravzaprav odpustiti njihovo drugačnost. Tovrsten dialog stremi k iskanju skupnih temeljev bivanja, poslušanju drugega, sprejemanju lastne nepopolnosti (Strle, 2004, 544). Kristjani so poklicani odpuščati krivice (GS 28, 3).

Teološko gledano je dialog Cerkve s svetom udejanjeni dialog Boga s svetom (Grmič, 1965, 213). Cerkev je postavljena, da v njej in po njej na svetu

ostaja Kristus, zato mora odražati njegovo ljubezen do sovražnikov. Seveda je Cerkev tudi človeška in zgodovinsko pogojena, zato ji svojega poslanstva ne uspe vedno dosegati v polnosti. Njen namen ni vmešavati se v državno politiko, ampak v presojanju resnice med ljudmi ustvarjati boljši svet. Vsekakor ima Cerkev na svetovni ravni v zadnjih papežih izjemne glasnike miru in sloge v družbi. (Po)koncilski papež Pavel VI. je v okrožnici *Populorum Progressio* (1967) poudarjal bratstvo med ljudmi na vesoljni in krajevni ravni ter predlagal odkritosrčen pogovor kot gradnik bratstva med različnimi sogovorniki (PP 73). Janez Pavel II. je v okrožnici *Reconciliatio et paenitentia* (1984), ki jo je posvetil vprašanju greha in sprave, razmišljal o Cerkvi kot glasnici sprave z Bogom in med ljudmi (RP 8). V našem času je o pomenu kristjanov za graditev družbenega prijateljstva razmišljal papež Frančišek. V okrožnici *Fratelli tutti* (2020) je zastopal stališče, ki je pomembno za slovensko stanje: »Resnična sprava od sporov ne beži, temveč se z njimi sooči v *sporu* ter jih s pogovorom in jasno, iskreno in potrpežljivo razpravo reši.« (FT 244) Resnična sprava je sad priznanja resnice in dialoga. Po nauku papeža Frančiška je posebna naloga kristjanov drugemu postati bližnji in mu iti naproti (FT 80–81). V tem je tudi odgovor na vprašanje, zakaj Cerkev v Sloveniji dejavno sodeluje na področju prečiščevanja nerešenih narodnih konfliktov. Cerkev v presojanju svetnega dogajanja, vključno z vrednotenjem lastnega delovanja, išče spravo v svetu in vabi k njej.

Prispevek Katoliške cerkve v Sloveniji k spravi

Vodstvo Katoliške cerkve v Sloveniji je s svojimi dejanji že pokazalo pot sprave, ki lahko velja kot splošni model spravni procesov med ljudmi. Za spravo sta potrebna objektivni pogled na resnico in obsodba stranpoti, ki vključuje lastno priznanje krivde, opravičilo prizadetim in odpuščanje nasprotni strani. Cerkveni voditelji, vključno s papeži, so se bili sposobni soočiti z resnico in prositi odpuščanja. Za Cerkev kot duhovno in moralno avtoriteto je pomembno, da ponudi zgled za doseganje miru. Slovenski škofje so v času od konca druge svetovne vojne do preloma tisočletja večkrat izrazili obžalovanje za storjene napake predstavnikov Cerkve v vojnem času in prosili odpuščanja. Potrebno je spomniti na te pomembne prispevke k spravi, ki so pogosto ostali spregledani.

Generalni vikar ljubljanske škofije, poznejši škof Anton Vovk, je julija 1945 obiskal tedanjega predsednika narodne vlade Borisa Kidriča in mu predal Spomenico duhovščine ljubljanske škofije o lojalnosti. V spomenici je obžaloval vsa brezpravna nasilna dejanja, kar pomeni dejanja komunistične in

protikomunistične strani, posebej pa izpostavil vse hudo, kar je prišlo s strani Cerkve ali katoličanov in se zavzel za sodelovanje Cerkve pri preseganju sovraštva, maščevalnosti in krivičnosti (Griesser Pečar, 2002, 293–294). To je bilo prvo pravno dejanje voditelja Katoliške cerkve v Sloveniji, ki je ostalo brez odgovora na drugi strani. Še več, povod za nastanek spomenice naj bi bila celo zahteva Narodne vlade Slovenije za uradno opredelitev (in obsodbo) do delovanja duhovščine med vojno (Dolinar, 1998, 17). Če je neprizadeto stališče povojne oblasti do lastnih napak mogoče razumeti v okviru tedanjega položaja moči zmagovite strani, pa je to manj razumljivo danes, ko potrebujemo demokratično izgradnjo skupnih civilizacijskih norm. Omeniti je treba tudi to, da v prvem dejanju Katoliške cerkve za spravo ni mogoče prepoznati le diplomatskega dejanja, saj je Cerkev z držo sprave in priznanjem lastnih napak nadaljevala do današnjih dni.

Nadalje, Vovkov naslednik dr. Jožef Pogačnik je aprila 1977 pri pridigi na krizmeni maši izrekel besede, ki kažejo povezanost med odpuščanjem drugim in prošnjo za odpuščanje svojih napak:

V imenu vseh tistih slovenskih kristjanov, ki poslušajo glas svojega pastirja, izjavljam, da odpuščamo vse, kar nas je po človeški krivdi hudega zadelo. Vse, kar se je v imenu krščanske vere krivic zgodilo, obsojamo – kakor smo obsojali med vojno in je obsojalo tudi tedanje cerkveno vodstvo – in v imenu krivcev prosimo odpuščanja. (Pust, 1994, 11–12)

Odpuščanje drugemu zahteva tudi priznanje lastne nepopolnosti. Aprila 1990 je tedanji ljubljanski nadškof dr. Alojzij Šuštar povzel besede svojega predhodnika in dodal, »da kristjani zavračamo vsako misel na maščevanje, da vsem iskreno odpuščamo, da priznavamo svoj delež krivde in prosimo odpuščanja vse, ki se jim je zgodila krivica« (12). Šuštar je v imenu SŠK podobno misel izrazil ob 50-letnici konca druge svetovne vojne (1995):

Slovenska škofovska konferenca izraža svojo pripravljenost zavzeti nedvoumno moralno stališče do vsakega dogodka ali pojava s katere koli strani, ko je zadostno objektivno in pošteno osvetljen. S svojim izrekanjem o minulih dogodkih hoče samo slediti resnici, pravici in spravi. Ponovno obžalujemo tudi vse tisto, kar je bilo neprimerne ali zgrešene v ravnanju predstavnikov katoliške Cerkve kot institucije in se opravičujemo vsem prizadetim. (Dolinar, 1998, 37)

Zelo jasno je pot Cerkve v Sloveniji v novem tisočletju načrtal nadškof dr. Franc Rode, ko je pri pridigi na sv. Urhu pred začetkom slovenske sinode jeseni 2000 dejal:

Ko Cerkev na Slovenskem obžaluje krive poti in slabosti svojih otrok, ki so se, prepričani v pravilnost svojega ravnanja, oddaljili od Kristusovega duha in njegovega evangelija, priznava, da potrebuje očiščenja. Naj nas to dejanje ponižnega priznanja in obžalovanja očisti. Očiščeni hočemo začeti slovensko sinodo, notranje prenovljeni hočemo stopiti v sveto leto 2000. Neobremenjeni hočemo nadaljevati svoje poslanstvo v tretjem tisočletju. (Janežič, 2000)

Rode je besede izrekel v okviru svetega leta v Katoliški cerkvi, ko je tudi papež Janez Pavel II. izrazil prošnjo za odpuščanje stranpoti Cerkve v zgodovini.

V novejšem času se v izjavah cerkvenih voditeljev poleg priznanja lastnih napak kaže tudi pričakovanje obžalovanja zločinov na drugi strani. Cerkevno vodstvo ob zasledovanju resnice ugotavlja, da je zlo revolucionarnega nasilja razdelilo slovenski narod, zato je v dialogu treba pravično ovrednotiti tudi to poglavje. Novomeški škof Andrej Glavan se je pri spravi slovesnosti na Zaplazu leta 2015 sicer zavzel za vse žrtve medvojne in povojne nasilja, ne glede na nazorsko usmeritev, obenem pa izrazil prepričanje, da je revolucija z brezštevilnimi medvojnimi in povojnimi žrtvami razdelila slovenski narod (SŠK, 2015). Kljub načelni obsodbi nasilja obeh strani je poudaril večje razsežnosti zločinov nasprotne strani, saj je za resnično spravo pomembno predvsem sprejeti zgodovinsko resnico (SŠK, 2016a).

Nadškof dr. Marjan Turnšek je izhajal iz istega stališča. Ob doslednem upoštevanju resnice je prosil za pogled miru. Pri bogoslužju v Hudi jami je leta 2016 dejal:

Življenje je dal za vse [Kristus op. p.]. Prosimo za takšen veličastni pogled, ki ne deli na poražence in zmagovalce, tudi ne na ubite in ubijalce, čeprav tudi to resnico pokaže, dosledno in jasno – kakor na Kalvariji. A njegova veličina – Kristusova – je v tem, da zmora svoje življenje svobodno podariti za vse, da bi vse pripeljal k Očetu. (SŠK, 2016b)

Ljubljanski nadškof Stanislav Zore je pri sveti maši ob evropskem dnevu spomina na žrtve totalitarizmov istega leta molil: »Gospod, bodi usmiljen z vsemi žrtvami totalitarnih režimov – s tistimi, ki so trpeli, in s tistimi, ki so

trpljenje povzročali, s tistimi, ki so umirali, in s tistimi, ki so morili.« (SŠK, 2016c) Skupno ovrednotenje resnice ni namenjeno očitaniu in zmagi nad drugim, ampak pripravlja pot za odpuščanje. Z besedami nadškofa Zoreta pri sveti maši za žrtve vojne in revolucije pri Šentjoštu leta 2025: »Odpuščanje nikakor ni odpoved resnici. Resnica je resnica in po Jezusovi besedi nas bo samo resnica osvobodila. Resnica, odpuščanje in svoboda so pot v prihodnost.« (SŠK, 2025a) Celo škof dr. Grmič, ki je bil naklonjen ideji osvobodilnega gibanja v okviru komunistične OF in je pogosto grajal nasprotno stran, tako imenovane poražence, je v nagovoru pri maši v Dragi julija 1996 poudaril, da mora biti vsakdo pripravljen priznati svoje napake in krivico, ki jo je kdaj komu storil, čeprav ta zanj ne zmanjšuje pomena partizanskega gibanja za slovenski narod (Grmič, 1998, 64).

Pri govoru o prispevku Katoliške cerkve v Sloveniji k spravi moramo omeniti tudi delo duhovnika in filozofa prof. dr. Janeza Juhanta, predsednika društva Združeni ob Lipi sprave (ustanovljenega 1989), ki si prizadeva za spravo v slovenskem narodu s priznanjem vseh žrtev vojne in revolucije, od partizanov do žrtev revolucije in drugih slovenskih žrtev. Kot je mogoče razbrati iz stališča slovenskih škofov, je tudi omenjeno društvo zavezano stališču, da je slovenski narod razdelila revolucija, zato je posebej žalostno, da nekateri še vedno niso pripravljeni sprejeti odgovornosti za njene žrtve (Juhant, 2019, 37).

K prizadevanjem Cerkve za spravi dialog lahko štejemo tudi projekt delovne skupine za rehabilitacijo krivično obsojenih predstavnikov Cerkve med in zlasti po drugi svetovni vojni, ki mu več pozornosti namenjamo v naslednjem poglavju. Skratka, skupni imenovalac dejavnosti Katoliške cerkve za približevanje sprti strani je iskanje zgodovinske resnice, priznanje napak z opravičilom in pripravljenost medsebojnega odpuščanja. To pomeni, da je sprava dejanje dveh strani.

Pot do sprave – prizadevanje dveh strani

Videli smo, da je Cerkev v Sloveniji večkrat priznala stranpoti, ki so jih med vojno zagrešili njeni službeni predstavniki in verniki, zaskrbljenost pa vzbuja popoln izostanek samokritičnosti na drugi strani. Cerkev obžaluje dejstvo, da sogovornik neprizadeto ostaja na svojem bregu. Slovenski škofje so 13. marca 1990 zapisali: »Cerkev se ne boji resnice, tudi takrat ne, kadar jo resnica obremenjuje. Odkrito priznava svoj delež krivde, a hkrati pričakuje, da bodo tudi vsi drugi pošteno in odkrito priznali svojo krivdo.« (Pust, 1994, 12) Sprava je dejanje dveh sogovornikov. V tem smislu je treba odgovoriti na opazko (Cmrečnjak, 2016, 393), da naj bi cerkveni voditelji v zadnjih desetletjih pri

govoru o spravi bolj poudarjali vidik spominjanja, ne pa pozabe. To je treba razumeti v okviru prizadevanj za spravo. Želja po ovrednotenju krivic in trpljenja proti predstavnikom Cerkve je pričakovana potreba žrtev, ki želijo doseči jasno obsodbo zločinov, saj to v terapevtskem procesu prečiščevanja preteklosti pomaga k preseganju ranjenosti (Kompan Erzar in Erzar, 2011, 72). Bolečina in krivica »pečeta in žgeta«, če nista priznani (Dolenc, 1997, 7). Mnoge žrtve nasilja po slovenskih gozdovih, ki še čakajo na dostojno počivališče, so znamenje tega nepriznavanja trpljenja žrtev s strani storilcev in njihovih potomcev. Po prepričanju predsednika SŠK dr. Andreja Sajeta bi bilo ob 80-letnici konca druge svetovne vojne (2025) simbolno dejanje slovenske sprave končno urediti dostojen pokop žrtev medvojnih in povojnih pobojev ter svojem omogočiti možnost dostopa in počastitve svojih sorodnikov (SŠK, 2025b).

Sprava mora biti obojestranska. Človek je občestveno bitje in živi skupaj z drugimi, zato mora človeška skupnost stalno razčiščevati in urejati, popravljati in krpati (Juhant, 1997, 6). To je pot do resnice in ovrednotenja preteklih krivic. Cerkev si prizadeva za odprt pogovor o predmetu razdora, da bi prispevala k odpravi krivic zoper nedolžne žrtve. Če bo uspela nastopiti iskreno in brez jeze ter žrtve opolnomočiti za ponižen govor o svoji bolečini, bo po ugotovitvah psihoterapije pri storilcih vzbudila sočutje ter se bosta osramočenost in razvrednotenje žrtev preselili k rablju (Kompan Erzar in Erzar, 2011, 72). Le v območju varnosti in slišnosti bo mogoče začeti vzpostavljati nove odnose in medsebojno zaupanje (68). Ob umajkanju takšne povezanosti pa med žrtvami raste spoznanje, da je krvava preteklost obremenila tudi storilce, potomce in naslednike nekdanjih revolucionarjev, ki jih bremeni zarota molka in ustrahovanja (Juhant in Salihović, 2015, 5) in se niso sposobni soočiti z bolečino nasprotnikov. V splošnem velja, da so opravičila storilcev zelo redka, zato žrtve ne dobijo svojega zadoščenja in lahko v stanju stiske same postanejo storilci krivic (Erzar, 2015, 30).

Pomembno je, da bi politika skrbela za pomiritev med državljani in odpirala prostor vključenosti ter odprtega dialoga za obe strani. Vendar se ob izkušnjah dejanj slovenske politike po osamosvojitvi zdi, da želja po spravi ni bila prednostni program. Kljub temu je bilo med predstavniki države v preteklosti nekaj pripravljenosti za priznanje dostojanstva vojnim in revolucionarnim žrtvam, tudi na strani, ki raste iz idejne in vrednostne zapuščine prejšnje države. Predstavniki oblasti so se nekajkrat udeležili pravne slovesnosti pri lipi sprave na ljubljanskih Žalah, ki je po prepričanju organizatorja, društva Združeni ob Lipi sprave, namenjena spominu na t. i. slovenski holokavst, tj. zunajsodni pomor nasprotnikov režima po vojni, ter pomeni vabilo, da se vsak državljan opredeli za spravo, ki pomeni enakopravno sodelovanje vseh v

okvirih Ustave in zakonov. Med sodelujočimi najvišjimi predstavniki države na omenjenih slovesnostih izstopa predsednik Republike Slovenije Borut Pahor (2012–22), ki je med svojimi nagovori poudarjal pomen pluralnega oblikovanja kolektivne narodne zavesti in spoštovanje različnih pogledov v znamenju sožitja (Juhant, 2019, 34). Med drugim je leta 2021 kot najvišji predstavnik države posvojil izjavo Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) o spravi, ki nagovarja k odkrivanju resnice o medvojnih in povojnih dogodkih ter njihovemu ocenjevanju na podlagi splošno veljavnih etičnih načel in primerno pieteto.

Sočasno je bila slovenska javnost priča tudi negativnim zgledom pogleda na spravo s strani predstavnikov političnega in javnega življenja. Tako je, denimo, predsednik zveze borcev Tit Turnšek leta 2015 trdil, da ni sprave z izdajalci (Močnik, 2015). Ni mogoče tajiti, da je v nekaterih primerih tudi na drugi strani prišlo do zavračanja sprave »z morilskimi levičarji« (Južnič, 2021). Priča smo bili tudi primeru nerealne, skoraj cinične ponudbe sprave tedanjega poslanca Janka Vebra, ki je na partizanski proslavi leta 2017 za dan sprave razglasil 3. avgust 1945, »ko je avnojska oblast sprejela ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi sodelavcev okupatorja, razen za najhujše primere. To je bila odločitev zmagovalca in je uradna sprava« (Svobodna beseda, 2017). Jasno je, da predlog sprave ne vzdrži resne presoje, saj se ne opredeli do povojnih pobojev in revolucionarnega nasilja. Poleg tega pomeni leto 1945 šele začetek izvajanja povojnih krivic, saj so po predlaganem datumu v Jugoslaviji šele sledila leta obračunavanja z nasprotniki in prav to obdobje danes zahteva potrebno prečiščevanje.

Možnost sprave v okviru dela za rehabilitacije obsojenih predstavnikov Cerkve

Delovna skupina za revizijo montiranih kazenskih obsodb duhovnikov in redovnikov ter redovnic Katoliške cerkve v Sloveniji, ki si prizadeva doseči sodno rehabilitacijo krivično obsojenih predstavnikov Cerkve v Sloveniji med in po drugi svetovni vojni, je bila v sestavi profesorjev Tamare Griesser Pečar, Janeza Juhanta in Janeza Jerovška (umrl 2023) osnovana leta 2019. Od leta 2020 v skupini sodelujem tudi avtor tega zapisa, ki s podporo Nadškofije Ljubljana in SŠK opravljam nalogo dolgoročnega urejanja zadevnega področja. Omenjeno delo natančno dokumentira znanstvena monografija *Težka pot do pravice*, ki je letos izšla pri založbi Družina. Namen tega dela, ki ga moralno podpira več kot 400 podpisnikov posebne peticije, večinoma duhovnikov in poznavalcev slovenske (pol)pretekle zgodovine, je v službi zgodovinske resnice raziskati

in obsoditi zločine, med katerimi so poleg zunajsodnih pobojev tudi montirani sodni procesi proti političnim in idejnim nasprotnikom poveljne oblasti. Poveljna oblast je izvajala različne oblike pritiska na Cerkev, kot so kazenski pregoni in sodni procesi, aretacije, zapori in prisilno delo, zunajsodni poboji, pa tudi denarne kazni ter nacionalizacija cerkvenih posesti in premoženja. Samo med letoma 1945 in 1961 je bilo na slovenskih sodiščih procesiranih 429 predstavnikov Cerkve (Griesser Pečar, 2024, 6).

Kako lahko delo za rehabilitacijo krivično obsojenih predstavnikov Cerkve prispeva k narodni spravi?

Spravni proces vsebuje osebno in družbeno spravo (Juhant, 2015b, 87). Osebna sprava pomeni ureditev osebne čustvene plati. Znano je, da so mnogi duhovniki, redovniki in redovnice, ki so v poveljni Jugoslaviji prestajali zaporne kazni, svojim preganjalcem osebno odpustili. Vendar je potrebna tudi sprava na družbeni, javni ravni, ki zahteva nekakšen bilateralen odnos in temeljno enakost sogovornikov (Juhant 2011b, 35). Brez potrebnega dialoga o skupni zgodovini, ki zahteva treznost sogovornikov, se narod ne more razviti. Potrebno je postaviti temelje skupnega narodovega življenja (35). V nasprotnem primeru ne moremo govoriti o družbi dialoga in sodelovanja. Zdi se, da pri nas manjka predvsem pripravljenosti na pogovor s strani nosilcev družbenih mehanizmov, ki so utemeljeni na revolucionarnih metodah nespoštovanja osebe in zaroti molka o tragični preteklosti. Takšno stanje kazi demokratičnost slovenske družbe, saj je šele pripravljenost na spravo resnični preizkus demokratične zrelosti neke družbe (Juhant 2015b, 87–88).

Rehabilitacija in povrnitev dobrega imena žrtvam sta zapravni proces zelo pomembni, saj z oprostilno sodbo državni organ na uradni ravni prepozna nelegitimnost politično motivirane sodne prakse v konkretnih primerih, vsaj posredno pa tudi krivičnosti vsesplošnega delovanja revolucionarne družbe. Vodstvo in nekateri člani SAZU so v *Izjavi o slovenski spravi*, ki je nastala ob tridesetletnici samostojne slovenske države (2021), poudarili povezavo med rehabilitacijo žrtev in spravo med Slovenci (SAZU, 2021). Rehabilitacija namreč pomeni popravo krivic in je pravno dejanje. Delovna skupina za rehabilitacijo duhovniških žrtev montiranih procesov si prizadeva prav »za popravo teh vnebovpijočih krivic do njih« (Štefanič, 2021, 12). Cilj dela za rehabilitacije je zagotoviti spoštovanje temeljnih človekovih pravic posameznika, obenem pa spreminjati politično družbeno klimo, v kateri bodo prizadeti dosegli zadoščenje (Juhant 2025b, 28). Obsodba minulih zločinov in sistemskih praks bo najboljše zagotovilo, da se podobne krivice ne ponovijo več. Prav to je v svojem govoru pri sveti maši ob spominski slovesnosti na Teharjah oktobra 2024 poudaril upokojeni ljubljanski nadškof dr. Anton Stres: »Tudi zahteva po jasni obsodbi zločinov ne izhaja iz sovraštva ali maščevalnosti, temveč iz

potrebe po tem, da svéta moralna načela pravičnosti in spoštovanja človekovega dostojanstva, ki jim je zločin hotel odvzeti avtoriteto, zopet dobijo svojo polno veljavo.« (Štefanič, 2024) V Sloveniji smo doslej dosegli le delno rehabilitacijo nedolžnih žrtev komunizma, in sicer v okviru naše delovne skupine nekaj več kot 50 oseb.¹ Ostale primere krivično obsojenih predstavnikov Cerkve so v preteklosti urejali sorodniki in cerkvene strukture. Tega vprašanja se (še) ni lotila demokratična slovenska država.

Rehabilitacija žrtev v službi resnice in vzpostavljanja pravične družbe

Ljudje lahko živijo spravljeno le v družbi, ki poskrbi za spoštovanje človekovega dostojanstva in njegove osebnosti. Omogočanje moralne pravice do dostojnega pokopa, groba in spomina ter rehabilitacije zaradi krivičnih obsodb so le nekatera od odprtih vprašanj v zagotavljanju družbene pravičnosti v slovenski stvarnosti. Vsak pogovor o slovenski spravi mora vsebovati kritično ovrednotenje komunistične polpreteklosti in njene vloge v zgodovini slovenskega naroda (Juhant, 2011a, 13). Pereča vprašanja je mogoče urediti le z odkrivanjem »moje« in »tvoje« resnice ter utemeljeno razpravo enakovrednih sogovornikov. Za to pa mora biti človek notranje pripravljen, očiščen sovraštva in »druge zunanje navlake«, da »se mu bo v prostranih bistrinah duha zasvetila resnica.« (Juhant 1997, 6) Izhajati moramo iz resnice žrtve, ki bo v čutečem človeku vzbudila sočutje (Juhant 2015a, 27). Šele tedaj je res mogoča debata o resnici na družbeni ravni, ki jo kot občestvena bitja potrebujemo.

V tem smislu je jasna obsodba zločinov in rehabilitacija žrtev v službi odstiranja resnice in vzpostavljanja bolj pravične družbe, kjer bo smela priti na dan tudi druga podoba resnice. Skupna pot bo mogoča le ob osvetlitvi vseh (ne le delnih) razsežnosti vojnih in poveljskih dogodkov na Slovenskem. Tako pa je dr. Juhant že leta 1997 ugotavljal, da zmagovalci niso pripravljeni prestopiti od svoje vodilne družbene vloge in preprečujejo poskuse kritičnega vrednotenja resnice (1997, 5). Na drugi strani pa imajo poraženci, ki so ujeti v vlogo žrtve, težave z javno predstavitvijo resničnosti, ki je iz njih naredila žrtve (5). Kljub temu je družbena preobrazba nujno potrebna, saj ni mogoče

1 Pri delu za doseganje rehabilitacij predstavnikov Cerkve, ki so bili obsojeni na montiranih sodnih procesih, obstajajo formalne težave. Vrhovno državno tožilstvo ne ureja oddanih pobud za vložitev zahtev za varstvo zakonitosti za primere obsojenih duhovnikov, ki so bili obsojeni po sprejetju novega kazenskega zakonika Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) julija 1951, saj naj bi ta po mnenju dela pravne stroke jugoslovansko kazensko zakonodajo povzdignil na raven evropskih kazenskih zakonodaj (Bavcon idr., 2014, 93).

kvalitetno sobivati v stanju neporavnanih odnosov. Solidarna družba mora biti sposobna poskrbeti za svoje odrinjene in ponižane člane, kot so bile žrtve slovenske (pol)preteklosti (Juhant in Salihović 2015, 7).

Opažamo, da v slovenski družbi manjka pravega dialoga. Za to je treba iskati odgovornost na obeh straneh. Pogled je pogosto zamegljen tako pri krščanskih kot pri izvorno marksističnih ljudeh, ki so se oboji pregrešili (Juhant 2011a, 13). Na eni strani je težak vsak dialog s post-komunisti zaradi njihovega vztrajanja na resnici revolucije, na drugi strani pa tudi »desna stran« zaradi občutka izključenosti ni dovolj sposobna dialoga (Juhant 2011b, 29; 32). Pri tem je posebna odgovornost močnejšega, da s pozicije moči poskrbi za odrinjene (33), ki so pri nas zlasti žrtve druge svetovne vojne in povojnega pregona. Koliko celovito nam je to uspelo v Sloveniji, ni težko ugotoviti.

K prečiščevanju usedlin preteklosti prispeva tudi delo za rehabilitacije, ki na podlagi znanstvenoraziskovalnega pristopa k reševanju problematike odpira pot k ozaveščanju manj znane zgodovinske resnice in spodbuja k preseganju ustaljenih vzorcev dojemanja drugače mislečih kot razrednih in narodnih sovražnikov. Državne ustanove, kot sta vrhovno tožilstvo in vrhovno sodišče, z obravnavo posameznih primerov montiranih procesov in reševanjem zadev v prid žrtvam potrjujejo nezakonito prakso sodne (in siceršnje) oblasti v povojnem času. Delovna skupina za revizijo montiranih kazenskih obsodb s svojim delom uveljavlja (krščanske) vrednote spoštovanja človekovega dostojanstva in uveljavlja bolj demokratično družbo, ko se zavzema za žrtve nekega izključevalnega sistema.

Zaključek

Papež Benedikt XVI. je v socialni okrožnici *Caritas in veritate* (2009) poudaril nujno zvezanost med resnico in ljubeznijo v urejanju družbenih zadev, saj le ljubezen v resnici prinaša pravi razvoj (CV 79). To načelo velja tudi v primeru doseganja slovenske sprave. Če želi slovenska družba preseči medsebojno izključevanje svojih članov na temelju zgodovinskega razkola, bo nujno treba ovrednotiti zgodovinsko resnico in zavzeti skupen odnos do nje. To pa je mogoče storiti le z držo ljubezni, to je z medsebojnim poslušanjem in razumevanjem. Zdi se, da je v slovenski družbi sprava še vse preveč pogojena s političnim dogajanjem, čeprav je v resnici to predvsem življenjska in civilizacijska stvar. Skupna pot je mogoča ob vrnitvi veljave vsem, ki so trpeli. Marsikateri posameznik je svojim preganjalcem že odpustil, narodno skupnost pa dejanje priznanja in poprave krivic še čaka.

Kratice

CV – *Caritas in veritate* [Benedikt XVI.]

FLRJ – Federativna ljudska republika Jugoslavija

FT – *Fratelli tutti* [Frančišek]

GS – *Gaudium et spes* [Koncilski odloki 2004]

PP – *Populorum progressio* [Pavel VI.]

RP – *Reconciliatio et paenitentia* [Janez Pavel II.]

SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti

SŠK – Slovenska škofovska konferenca

Reference

Spletni viri

Južnič, Stanislav, 2021: Genocid za spraviti. *Demokracija*. 3. maj 2021. Dostopno na naslovu: <https://demokracija.si/fokus/genocid-za-spraviti/> (citirano 12. september 2025).

Močnik, Blaž, 2015: Turnšek: Z izdajalci sprava ni mogoča. *Delo*. 22. marec 2015. Dostopno na naslovu: <https://old.delo.si/novice/slovenija/turnsek-z-izdajalci-sprava-ni-mogoca.html> (citirano 11. september 2025).

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2021: *Izjava SAZU o slovenski spravi*. Dostopno na naslovu: <https://www.sazu.si/events/604f373d12416e9924e4eac7> (citirano 2. september 2025).

Slovenska škofovska konferenca, 2015: *Nagovor škofa Glavana pri spravi slovensosti na Zaplazu*. Dostopno na naslovu: <https://katoliska-cerkev.si/nagovor-skofa-glavana-pri-spravi-slovensosti-na-zaplazu-2015-2015> (citirano 28. avgust 2025).

Slovenska škofovska konferenca, 2016a: *Nagovor škofa Glavana pri maši v Kočevskem Rogu*. Dostopno na naslovu: <https://katoliska-cerkev.si/nagovor-skofa-glavana-pri-masi-v-kocevskem-rogu> (citirano 29. avgust 2025).

Slovenska škofovska konferenca, 2016b: *Nagovor nadškofa Turnška pri sveti maši v Hudi jami*. Dostopno na naslovu: <https://katoliska-cerkev.si/nagovor-nadskofa-turnska-pri-sveti-masi-v-hudi-jami> (citirano 1. september 2025).

Slovenska škofovska konferenca, 2016c: *Nagovor nadškofa Zoreta pri sveti maši ob evropskem dnevu spomina na žrtve totalitarizmov*. Dostopno na naslovu: <https://katoliska-cerkev.si/nagovor-nadskofa-zoreta-pri-sveti-masi-ob-evropskem-dnevu-spomina-na-zrtve-totalitarizmov-2016> (citirano 3. september 2025).

Slovenska škofovska konferenca, 2025a: *Pridiga nadškofa Stanislava Zoreta pri sveti maši za žrtve vojne in revolucije pri Šentjoštu*. Dostopno na naslovu: <https://katoliska-cerkev.si/pridiga-nadskofa-stanislava-zoreta-pri-sveti-masi-za-mucence-pri-sentjostu> (citirano 27. avgust 2025).

- Slovenska škofovska konferenca, 2025b: *Nagovor škofa Sajeta pri sveti maši za spravo*. Dostopno na naslovu: <https://katoliska-cerkev.si/nagovor-skofa-sajeta-pri-sveti-masi-za-spravo-02-25> (citirano 5. september 2025).
- Svobodna beseda, 2017: Govor Janka Vebra, Stari Kot in Novi Kot, 22. julij 2017. Dostopno na naslovu: <https://www.svobodnabeseda.si/govor-janka-vebra-stari-kot-in-novi-kot-22-julij-2017/> (citirano 15. september 2025).
- Štefanič, Bogomir, 2024: Teharje, kraj sočutja in solidarnosti, Anton Stres, France Cukjati. *Družina*. Dostopno na naslovu: <https://www.druzina.si/clanek/teharje-kraj-socutja-solidarnosti> (citirano 8. oktober 2025).

Druge reference

- Bavcon, Ljubo in drugi, 2014: *Kazensko pravo. Splošni del*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Benedikt XVI., 2009: *Caritas in veritate. Ljubezen v resnici*. Cerkevni dokumenti 127. Ljubljana: Družina.
- Čmrčič, Sašo, 2016: Slovenska sprava: zgodovinski pregled. *Zgodovinski časopis*. 70/3-4. 382–436.
- Dolenc, Bogdan, 1997: Sprava kot krščanska obveza in možnost. V: *Na poti k resnici in spravi* (ur. Juhant, Janez). Ljubljana: Teološka fakulteta. 7–19.
- Dolinar, France M., 1998: *Resnici na ljubo*. Ljubljana: Družina.
- Erzar, Tomaž, 2015: Proces odpuščanja. V: *Resnica in sočutje. Zbornik uvodnih nagovorov, ki so nastali na šestih oddajah Radia Ognjišče, Teološke fakultete Univerze v Ljubljani in civilne pobude Resnica in sočutje 1945–2015* (ur. Juhant, Janez in Alen Salihovič). Koper: Ognjišče. 30.
- Frančiček, 2020: *Fratelli tutti. Vsi smo bratje*. Ljubljana: Družina.
- Griessler Pečar, Tamara, 2002: Duhovščina med nacizmom, fašizmom in komunizmom. V: *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* (ur. Benedik, Metod in drugi). Ljubljana: Družina. 285–298.
- Griessler Pečar, Tamara, 2007: Odnos komunistične oblasti do Cerkve in katoličanov v Sloveniji. V: *Slovenska duhovna in politična drama 20. Stoletja. Zbornik simpozija društva Slovenski katoliški izobraženci* (ur. Okoliš, Stane). Ljubljana: Družina. 97–105.
- Griessler Pečar, Tamara, 2015: Slovenci, tragične žrtve totalitarizmov. V: *Resnica in sočutje* (ur. Juhant, Janez in Alen Salihovič). Koper: Ognjišče. 42–44.
- Griessler Pečar, Tamara, 2024: Razveljavljenih okoli 30 sodb. *Slovenski čas*. 165/januar, 6–7.
- Grmič, Vekoslav, 1965: Teologija dialoga Cerkve s svetom. *Bogoslovni vestnik*. 25/3-4. 195–230.
- Grmič, Vekoslav, 1998: *Ne pozabimo*. Ljubljana: Unigraf.
- Jaklitsch, Helena, 2015: In vendar smo živeli. V: *Temelj prihodnosti. Zbornik ob 70-letnici konca vojne in začetka totalitarnega režima* (ur. Rihar, Lenart). Ljubljana: Nova slovenska zaveza. 157–174.

- Janez Pavel II., 1985: *Reconciliatio et paenitentia. Pomirenje i pokora*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Janežič, Anton, 2000: Očiščenje spomina. *Dnevnik*. 13. marec 2000.
- Juhant, Janez, 1997: Spremna beseda. V: *Na poti k resnici in spravi* (ur. Juhant, Janez). Ljubljana: Teološka fakulteta. 5–6.
- Juhant, Janez, 2011a: Sprava kot projekt slovenskega postkomunističnega dialoga. V: *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog? Spravni procesi in Slovenci* (ur. Juhant, Janez in drugi). Ljubljana: Teološka fakulteta. 13–41.
- Juhant, Janez, 2011b: Slovenski kristjan: dialog in sprava. V: *Košičevi dnevi XXIII, Bogojina, Bukovnica, Filovci, Ivanci, Strehovci, 19. avgust–25. september 2011* (ur. Kerman, Branko). Bogojina: Kulturno-umetniško društvo „Jožef Košič“. 17–36.
- Juhant, Janez, in Alen Salihović, 2015: Zborniku na pot. V: *Resnica in sočutje* (ur. Juhant, Janez in Alen Salihović). Koper: Ognjišče. 5–7.
- Juhant, Janez, 2015a: Naš dolg do nasilno pomorjenih. V: *Resnica in sočutje* (ur. Juhant, Janez in Alen Salihović). Koper: Ognjišče. 26–27.
- Juhant, Janez, 2015b: Osebna in narodna sprava ter naloga države. V: *Resnica in sočutje* (ur. Juhant, Janez in Alen Salihović). Koper: Ognjišče. 87–89.
- Juhant, Janez, 2019: *Sprava in demokracija*. Medvode: Društvo Združeni ob Lipi sprave.
- Juhant, Janez, 2025a: Slovenia. V: *Christianity in Eastern and Southern Europe* (ur. Ross, Kenneth R. in drugi). Edinburgh: University Press. 87–94.
- Juhant, Janez, 2025b: »Udaril bom pastirja in razkropile se bodo ovce črede« (Mt 26,31). V: *Težka pot do pravice* (avtor Trontelj, Nik in drugi). Ljubljana: Družina. 12–30.
- Kompan Erzar, Katarina, in Tomaž Erzar, 2011: Vojna se je končala, bitka za čustveno preživetje pa se komaj začena: medgeneracijski prenos travme. V: *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog?* (ur. Juhant, Janez in drugi). Ljubljana: Teološka fakulteta. 67–74.
- Koncilski odloki: konstitucije, odloki, izjave, poslanice 2. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora (1962–1965), 2004. Ponatis. Ljubljana: Družina.
- Michnik, Adam. 2012. *Iskanje izgubljenega smisla*. Ur. Božidar Jezernik. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Osredkar, Mari Jože, 2011: Priznanje nepopolnosti osebkov kot pogoj krščanskega pojmovanja odpuščanja. V: *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog?* (ur. Juhant, Janez in drugi). Ljubljana: Teološka fakulteta. 165–177.
- Pavel VI., 1967: *Populorum progressio. O delu za razvoj narodov*. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat.
- Pust, Anton in drugi, 1994: *Palme mučeništva*. Celje: Mohorjeva družba.
- Rode, Tone, 2025: *Maša za vstajenje Slovencev*. Ljubljana: samozaložba.
- Strajnar, Neža, 2022: Zaprti zaradi verskega prepričanja: primeri krivično obsojenih pripadnikov različnih veroizpovedi v obdobju 1945–1955. V: *V senci Beethovne 3* (ur. Čoh Kladnik, Mateja in Petra Grabovec). Ljubljana: Študijski center za narodno spravo. 209–230.

- Strle, Anton, 2004: Pastoralna konstitucija o Cerkvi v sedanjem svetu. V: *Koncilski odloki: konstitucije, odloki, izjave, poslanice 2. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora (1962–1965)*. Ponatis. Ljubljana: Družina. 543–569.
- Štefanič, Bogomir, 2015: Kdor trdi, da sprava ni mogoča, je obupal nad človekom. Škof dr. Anton Jamnik o spravi 25 let po »spravni« slovesnosti v Kočevskem rogu. *Slovenski čas*. 62/junij, 4–6.
- Štefanič, Bogomir, 2021: Na poti utemeljenega upanja. Konkretni koraki po strmih stopnicah rehabilitacije po vojni krivično obsojenih duhovnikov, redovnic in redovnikov. Pogovor s sopobudnikom peticije dr. Janezom Juhantom. *Družina*. 18. april 2021. 12–13.
- Žajdela, Ivo, 2009: *Morišča in grobišča pomorov komunistične revolucije na Slovenskem so še naprej skrite skrivnosti*. V: *Grobišča na Štajerskem* (avtor Črnež, Janez). Ljubljana: samozaložba. 5–13.